

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 2012

Fakamatala Fakamahino

(Ko e fakamatala ko 'eni 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e Lao Fakaangaanga ni ka 'oku fakataumu'a pe ke fakamatala'i 'a hono ngaahi taumu'a fakalukufua)

'Oku fakataumu'a 'a e Lao Fakaangaanga ni ke fokotu'u 'a e Ma'u Mafai ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api ke tokanga'i hono fakahoko 'i Tongan 'a e fa'ahinga ngaue fo'ou ko eni.

Ko e fa'ahinga ngaue eni 'oku ha fo'ou ki Tonga 'a ia ko e ngaue 'a e kau fakafofonga 'oku ne fakafehokotaki 'a e kau ma'u kekelele mo kinautolu 'oku nau fie fakatau 'a e totonu ki he kekelele 'o fakafou 'i he lisi, toe lisi mo e aleapau nofo totongi.

Na'e fa'u foki 'a e Lao Fakaangaanga ni 'o makatu'unga 'i he ola 'o e ngaahi faka'eke'eke na'e fakahoko 'e he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kekelele fekau'aki mo e tukuaki'i 'o ha ngaahi aleapau kekelele ta'efakalao 'oku fakahoko 'i he 'initaneti pea 'oku kei hoko pe 'i Vava'u.

'Oku 'omai 'i he kupu 2 'a e faka'uHINGA 'o e "fakafofonga tu'uaki 'api" pea mo e ngaahi aleapau fekau'aki mo e kekelele 'a ia 'oku fakangofua ke fakahoko 'e ha fakafofonga tu'uaki 'api.

'Oku fokotu'u 'i he Lao Fakaangaanga ni 'a e Ma'u Mafai fakafonua fo'ou 'e 'ilo'i ko e Ma'u Mafai ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api. Ko e Ma'u Mafai ni te ne pule'i fakalukufua 'a e ngaahi tu'unga ngaue fakapalofesinale, memipa, fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni, fakamo'oni'i pea mo e ngaahi ngaue faka'ulungaanga ki hono kau memipa 'i he Lao Fakaangaanga ni.

Ko e Ma'u Mafai ni kuo pau ke 'i he malumalu ia 'o ha tokotaha 'e hoko ko e Sea 'a ia ko e 'Ofisa Pule Ngaue ia 'a e Potungau Fonua. 'E ngaue 'a e tokotaha ni 'o fakatatau ki ha ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi tu'utu'uni fakangaue 'oku ha 'i he Lao Fakaangaanga ni 'o fakataumu'a ki hono tokoni'i ke fokotu'u mo fakalalakaka 'a e Ma'u Mafai pea mo hono kau memipa lolotonga 'a e vaha'a taimi liliu (transition period) 'i he ta'u 'e ua mei he'ene kamata ngaue.

Ko e Ma'u Mafai ni 'oku fokotu'u ke fakahoko ngaue lolotonga 'a e ta'u liliu (transition) 'e ua. 'E fakafaingamalie'i heni 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api 'i he sekitoa taautaha ke nau fokotu'utu'uni pea fokotu'u 'a e kau memipa taukei fe'unga, fakahoko 'a e ngaahi ako ngaue, tokoni fakapa'anga, ngaahi 'ofisi, fanongonongo ki he kakai pea mo 'enau ngaahi taumu'a pea mo nau maa'usia 'a e ngaahi taumu'a kehe 'oku ha 'i he Lao Fakaangaanga ni.

'I he hili 'a e ta'u 'e ua, 'e ngata leva 'a e ngaue 'a e Ma'u Mafai pea kuo pau leva ke fetongi ia 'i he taimi tatau pe 'e ha Sosaieti 'a ia 'e 'ilo'i ko e Sosaieti 'a e Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 'a Tonga 'o hoko atu 'a 'ene ngaue.

C

T

**LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU
FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 2012**

C

T

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 2012

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA I – TALATEU	5
1 Hingoa nounou.....	5
2 Kamata'anga.....	5
3 'UHINGA'I LEA.....	6

KONGA II – MA'U MAFAI KI HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 'O TONGA	7
4 Fokotu'u 'o e Ma'u Mafai.....	7
5 Ko e kau memipa pule 'o e Ma'u Mafai	7
6 Ngaahi fakataha 'o e kau 'ofisa ma'olunga.....	8
7 Ngaahi taumu'a 'o e Ma'u Mafai.....	8
8 Ngaahi mafai mo e fatongia	9

KONGA III -- SOSAIETI 'O E KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 'O TONGA	10
9 Fokotu'u 'o e Sosaieti	10

10	Kosilio	11
KONGA IV – PULE'I 'O E KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API		11
11	Kau fakafofonga tu'uaki 'api.....	11
12	Tohi fakamo'oni ko e taha fakafofonga tu'uaki 'api.....	12
13	Tauhi 'o e tohi lesisita.....	12
KONGA V – KOMITI TAUTEA		13
14	Komiti Tautea.....	13
15	Ngaahi Launga ki he Komiti Tautea.....	14
16	Ngaahi Mafai 'o e Komiti.....	14
KONGA VI - NGAahi HIA		15
17	Ko e hia 'a e ngaue ta'e 'i ai ha tohi fakamo'oni	15
18	Ke 'oua 'e fakangalingali ko ha taha fakafofonga tu'uaki 'api.....	16
KONGA VI – NGAahi TOTONGI		16
19	Totongi fakafoki 'o e ngaahi fakamole	16
20	Aleapau 'i he ngaahi fakamole.....	17
21	Tukuhau 'o e ngaahi fakamole.....	17
KONGA VII – NGAahi ME'A KEHE		17
22	Fakahaofi 'a e Mafai 'o e Ngaahi Fakamaau'anga	17
23	Ngaahi Tu'utu'uni.....	17
TEPILE 1		19
TOHI FAKAMO'ONI 'A E TAHA FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API		19

C

T

**LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU
FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 2012**

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI
'API; FEKAU'AKI MO E FAKAPALOFESINALE 'ENAU NGAUE MO
HONO TAUTEA'I KINAUTOLU; KO HONO FOKOTU'U HA MA'U
MAFAI KI HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API MO HA
SOSAIETI; MO E NGAahi ME'A FEKAU'AKI MO IA.**

Kamata'anga []

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e
Pule'anga 'o pehe:

KONGA I - TALATEU

1 Hingoa nounou

'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 2012.

2 Kamata'anga

Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i he 'aho ko ia 'e tu'utu'uni 'e he
Minisita 'i ha Fanongonongo 'i he Kasete, pea 'e ngofua ke kamata ngaue'aki 'a
e ngaahi kupu kehekehe 'i ha ngaahi 'aho kehekehe.

3 'UHINGA'I LEA

'I he Lao ni, tuku kehe ka fiema'u ha 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

“Ma'u Mafai” 'oku 'uhinga ia ki he Ma'u Mafai ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api kuo fokotu'u 'i he kupu 4(1);

“Tohi Fakamo'oni” 'oku 'uhinga ki he tohi fakamo'oni 'oku foaki 'i he kupu 12;

“Ofisa Pule Ngaue” 'oku 'uhinga ki he 'Ofisa Pule Ngaue 'o e Potungaue;

“Memipa” 'oku 'uhinga ia ki he -

(a) taha kotoa 'oku ne ma'u ha Tohi Fakamo'oni ko e fakafofonga tu'uaki 'api;

(b) ni'ihiki kuo fili 'e he Ma'u Mafai pe Sosaieti ko e kau memipa fakalangilangi; pe

(c) ha ni'ihiki kehe 'i he taimi ko ia kuo fili 'e he Ma'u Mafai pe Sosaieti ko e kau memipa;

“Minisita” 'oku 'uhinga ia ki he Minisita Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai pea ko e “Potungaue” 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga fekau'aki mo ia;

“Fakafofonga tu'uaki 'api” 'oku 'uhinga ki ha taha kuo fakangofua ke fakahoko ha ngaue pehe ni 'i he Lao ni;

“Failesisita” 'oku 'uhinga ki he Failesisita 'o e Ma'u Mafai ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 'o Tonga, pea 'i he'ene ngata, 'e hoko ko e Failesisita 'o e Sosaieti 'a ia 'cku fatongi'aki hono lesisita 'o e kotoa 'o e kau fakafofonga tu'uaki 'api kuo laiseni mo e ngaue'aki 'o e Tohi Lesisita;

“Tohi Lesisita” 'oku 'uhinga ia ki he Tohi Lesisita 'o e kau fakafofonga tu'uaki 'api kuo fokotu'u mo e Failesisita pea fakahu ki he Potungaue;

“Sosaieti” 'Oku 'uhinga ia ki he Sosaieti ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 'o Tonga kuo fokotu'u 'i he kupu 9;

“Aleapau” 'oku 'uhinga ki ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi me'a ni -

- (a) ko hono fakatau atu, fakatau mai, pe tuku atu pe ma'u mai 'i ha toe founa kehe, 'o ha totonu fakakelekele 'i he Lao ki he Kelekele;
- (b) ko hono foaki, fakatau atu, fakatau mai, pe tuku atu pe ma'u mai 'o ha lisi, toe lisi pe alepau nofo totongi;
- (c) ko hono foaki, fakatau atu, fakatau mai, pe tuku atu pe ma'u mai 'o ha laiseni 'a ia 'oku fakamafai' 'i he Lao ki he Kelekele;
- (d) ko hono foaki, fakatau atu, fakatau mai, pe tuku atu pe ma'u mai 'o ha pisinisi ('o tatau ai pe pe 'oku kau ki ai ha totonu ki ha kelekele 'a ia 'e ala pule' 'i ha alepau nofo totongi).

KONGAI – MA'U MAFAI KI HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 'O TONGA

4 Fokotu'u 'o e Ma'u Mafai

- (1) 'Oku fokotu'u heni ha Ma'u Mafai 'e 'ilo ko e Ma'u Mafai ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 'o Tonga.
- (2) Kuo pau ke fakahoko ngaue 'a e Ma'u Mafai ki ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e ua 'o kamata ia mei he 'aho 'e kamata ngaue'aki ai 'a e Lao ni.
- (3) 'I he ngata 'a e ngaue 'a e Mau Mafai, 'e 'ave kotoa 'a hono ngaahi mafai mo hono ngaahi fatongia ki he Sosaieti fakataha mo ha ngaahi koloa (assets), ngaahi koloa (property) mo 'ene ngaahi totonu kehe kotoa.
- (4) Ko e taumu'a 'o e Ma'u Mafai ngaue 'i ha vaha'a taimi liliu (transition) ta'u 'e ua ke fakangofua' 'i 'a e ngaue'anga fo'ou 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api ke fakalalakaka 'a e taukei ngaue 'a e kau memipa Sosaieti, tokoni' i fakaako mo fakapa'anga, fokotu'u ha ngaahi 'ofisi, fakaha ke 'ilo 'a e kakai 'a 'ene ngaahi taumu'a pea ke a'usia ha ngaahi taumu'a ke muimui pau 'oku fakaha 'i he Lao ni.

5 Ko e Kau Memipa Pule 'o e Ma'u Mafai

- (1) Kuo pau ke kau atu ki he Ma'u Mafai 'a e kau memipa pule ko eni -
 - (a) ko e 'Ofisa Pule Ngaue 'a ia kuo pau 'e hoko ia ko e Sea;
 - (b) kau memipa kehe 'e tolu, ko e taha ko ha fakafofonga lao taukei 'i he Lao ki he Kelekele mo ha toko ua kehe 'oku na ma'u 'a e ngaahi

fakamo'oni ako mo e taukei fakafongonga tu'uaki 'api fe'unga, pea ke fakanofu kinautolu 'e he Minisita.

- (2) Kuo pau ke fatongia'aki 'e he kau memipa pule 'o e Ma'u Mafai 'a e fakahoko ngaue 'a e Ma'u Mafai 'i hono fakahoko 'a hono ngaahi mafai mo hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni.
- (3) Kuo pau ke taki 'a e Sea 'i he Ma'u Mafai pea kuo pau ke ne fakatongia'aki 'a hono fakahoko totonu mo lelei 'a e ngaue 'a e Ma'u Mafai.
- (4) 'E ngofua ki he Minisita ke ne tuku ki tu'a ha memipa 'o e Ma'u Mafai mei hono lakanga pea fakanofu ha taha ke fetongi ia.
- (5) 'E ngofua ke fakafisi ha memipa pule 'o e Ma'u Mafai 'i hono 'oatu ki he Minisita ha fanongonongo tohi 'i ha mahina 'e 3.
- (6) Kuo pau ke fakanofu 'e he Ma'u Mafai ha kau 'ofisa 'o e Ma'u Mafai 'o kau ai ha talekita ko e taki 'o e ngaahi ngaue fakasekelitali pea mo ha kau 'ofisa kehe pehe 'e ala fiema'u.

6 Ngaahi Fakataha 'o e Kau 'Ofisa Ma'olunga

- (1) Kuo pau ko e tokolahi ki mu'a pea lava ke fakahoko ha fakataha 'a e Kau 'Ofisa Ma'olunga ko e memipa 'e 3, 'a ia kuo pau ke kau ai mo e Sea.
- (2) Kuo pau ki he Sea ke ne –
 - (a) ui mo kau atu ki he ngaahi fakataha angamaheni 'a e Ma'u Mafai;
 - (b) tataki 'a e ngaahi fakataha 'a e Ma'u Mafai; pea
 - (c) fakakau mai ki ha fakataha ha taha mei he kakai pe ko ha taha taukei 'o kapau 'oku ne pehe 'oku fiema'u.
- (3) Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ki he Ma'u Mafai ke ne tu'utu'uni pe ki he'ene ngaahi founa fakahoko ngaue.

7 Ngaahi Taumu'a 'o e Ma'u Mafai

- (1) Kuo pau ko e ngaahi taumu'a 'o e Ma'u Mafai ke –
 - (a) faka'ai'ai 'a e lelei 'a e ngaue fakafongonga tu'uaki 'api mo e ngaahi lelei 'a e kakai 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi fua savea pea mo e kotoa 'o e ngaahi lelei fakakelekele mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e 'api;
 - (b) faka'ai'ai mo poupou'i 'a e fakahoko ngaue totonu 'a e kau fakafongonga tu'uaki 'api;
 - (c) ta'ofi 'a e ngaahi ngaue ta'efakalao, ta'efaitotonu pe ta'etotonu 'a e kau fakafongonga tu'uaki 'api; mo
 - (d) tauhi 'a e tu'unga ma'olunga 'o e ngaue fakafongonga tu'uaki 'api.

- (2) Kuo pau ki he Sosaieti, 'i he'ene kamata ngaue, ke hoko atu 'a hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a tatau mo e Ma'u Mafai.

8 Ngaahi Mafai mo e Ngaahi Fatongia

- (1) Kuo pau ki he Ma'u Mafai ke ne ma'u 'a e kotoa 'o e ngaahi mafai, ngaahi totonu, mo e ngaahi mafai pule 'a ia 'oku taau pe fe'unga ki he pe lelei ki hono fakahoko ha taha 'a hono ngaahi fatongia.
- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e kupu si'i (1), kuo pau ki he Ma'u Mafai, 'o tanaki atu ki he ngaahi mafai kuo foaki ki ai 'i he Lao ni pe 'i ha Lao kehe, ke ne ma'u 'a e ngaahi mafai ko 'eni –
- (a) ke fakanofa ha Failesisita;
 - (b) ke fakahoko ha founga laiseni 'o e kau fakafofonga tu'uaki 'api;
 - (c) ke fakapapau'i kuo fokotu'u, ma'u, mo tauhi 'a e tohi lesisita;
 - (d) ke 'oatu ha ngaahi fokotu'u ki ha kole kuo fakahoko ki ha Tohi Fakamo'oni, ke hoko ko ha memipa pe ha kole kehe pe kuo fakahoko 'i he Lao ni;
 - (e) ke kau atu ki ha ngaue fekau'aki mo ha kole ke ma'u ha tohi fakamo'oni;
 - (f) ke fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngaue mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'a e fakahoko ngaue fakapolofesinale, ngaahi to'onga angafai mo e ngaahi tu'utu'uni faka'ulungaanga 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api;
 - (g) tokanga'i, pule'i mo fakahoko ha ngaahi tautea ki he ngaue'aki 'e he kau fakafofonga fakatau 'api 'a e 'initaneti ki he ngaahi alea fakakelekele;
 - (h) fakapapau'i 'oku 'ikai kau 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api ki ha alea fakakelekele *ta'e fakalao* pea 'oua na'a nau 'oatu ha fale'i fakalao ki he kakai 'oku nau fakafofonga'i pe ki he kau ma'u kelekele 'o kapau 'oku 'ikai ke ma'u ha'anau laiseni ke hoko ko ha fakafofonga lao 'i Tonga;
 - (i) fengaue'aki mo e Potungae ke lava 'o fe'ave'aki 'a e ngaahi fakamatala pea ke 'ataa ke 'ilo 'a e kakai ha aleapau 'oku fekau'aki mo ha konga kelekele pau;
 - (j) ke fokotu'u ha ngaahi totongi mo e totongi kuo hilifaki;
 - (k) ke fakatotolo'i ha ngaahi launga 'o e ngaue hala 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api;
 - (l) ke tauhi mo fakalelei'i 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api;
 - (m) ke tokoni ki he Pule'anga mo e kakai 'i he ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo e ngaahi ngaue 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api;

- (n) ke tokoni ki he fakalelei 'o e lao pea ke fakafofonga 'a e vakai, ngaahi lelei mo e ngaahi faka'amu 'o e kau fakafofonga tu'uaki 'api 'o felave'i mo e fakalelei 'o e lao;
 - (o) ke no 'a e pa'anga 'oku fiema'u ki he ngaahi taumu'a 'a e Ma'u Mafai, pea ki he taumu'a ke malu'i ha pa'anga kuo no, totongi 'o e mokisi pe tukupa 'o ha totonu, hingoa, tofi'a pe lelei 'i ha koloa mo'oni pe fakafo'ituitui 'oku 'i he pe 'oku 'a e pe 'oku ngaue'aki 'e he Ma'u Mafai;
 - (p) ke fakahoko ha ngaahi fatongia kehe pehe 'a ia kuo fakaha mahino 'i he Lao ni pe 'oku tu'utu'uni 'e he Ma'u Mafai 'oku totonu, 'i hano fakangofua 'e he Minisita.
- (3) Kuo pau ki he Sosaieti, 'i he 'ene kamata ngaue, ke hoko atu 'a hono fakahoko 'a e ngaahi mafai mo e ngaahi ngaue tatau mo ia na'e fakahoko 'e he Ma'u Mafai.

KONGA III – SOSAIETI 'O E KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API 'O TONGA

9 Fokotu'u 'o e Sosaieti

- (1) 'Oku fokotu'u heni ha Sosaieti 'e ui ko e Sosaieti 'o e Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 'o Tonga pea kuo pau ke kamata ngaue ia 'i he 'aho 'e lau 'oku ngata ai 'a e ngaue 'o e Ma'u Mafai 'i he kupu 4(2).
- (2) Kuo pau ki he Ma'u Mafai, 'i he ngata 'o 'ene ngaue, ke 'oatu ki he Sosaieti 'o e kotoa 'o e ngaahi fakamatala, ngaahi faile, ngaahi koloa, mo e ngaahi totonu fakakelekele 'a ia 'oku ne pule'i.
- (3) Ko e sosaieti ko ha kautaha kuo lesisita 'a ia 'e hokohoko atu ta'engata pea mo ha sila 'i hono hingoa lesisita 'a ia 'e malava ke –
 - (a) ke ne fakahoko ha faka'ilo pe faka'ilo ia;
 - (b) 'ave, fakatau, pe ma'u mai, ma'u, fakamo'ua'i mo tuku atu 'o e koloa 'ala 'ave holo mo 'ikai ala 'ave holo;
 - (c) no mai pe no atu ha pa'anga;
 - (d) kau atu ki ha ngaahi alepau; mo
 - (e) fakahoko ha me'a 'a ia 'e ngofua ki ha kautaha kuo lesisita ke fakahoko fakalao pe fakahoko pe 'a ia kuo fakakaukau'i ke fakafaingofua'i 'a e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia.

10 Kosilio

- (1) Kuo pau ke pule'i 'a e ngaahi ngaue 'a e Sosaieti 'e ha Kosilio 'a ia 'oku kau ki ai 'a e -
 - (a) Sea;
 - (b) Tokoni-Sea;
 - (c) Tauhi pa'anga; mo e
 - (d) kau memipa kehe 'e toko tolu mei he Sosaieti.
- (2) Kuo pau ke fili fakata'u 'a e Kosilio mei he kau memipa 'o e Sosaieti pea kuo pau ke ne ma'u 'a e lakanga ko ia kae 'oua kuo fili 'a e taha ke ne hoko atu 'a e ngaue ko ia.
- (3) 'O ka 'ikai 'i he fakataha 'a e Sea, 'e hoko 'a e Tokoni Sea ki he lakanga 'o e Sea.
- (4) 'O ka 'ikai 'i he fakataha 'a e Tokoni Sea, 'e ngofua ki he Kosilio ke fakanofu ha memipa 'e taha 'o e Kosilio ke hoko ko e Tokoni-Sea ..
- (5) Kuo pau, 'i ha 'ataa ha lakanga 'o ha memipa 'o e Kosilio, ke fakanofu ha memipa 'o e Sosaieti ko hono fetongi.

KONGA IV- PULE'I 'O E KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API

11 Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api

- (1) Tukukehe ka tu'utu'uni 'i he Lao ni, kuo pau 'e 'ikai fakahoko ngaue ha taha ko ha taha fakafofonga tu'uaki 'api kae 'oua -
 - (a) 'oku 'i ai ha'ane Tohi Fakamo'oni 'oku fakalao;
 - (b) 'oku ha hono hingoa 'i he Tohi Lesisita;
- (2) Fakatatau ki he kupu si'i (3), kuo pau ke lau 'oku ngaue ha taha ko ha fakafofonga tu'uaki 'api 'o kapau 'oku ne ma'u ha me'a pe totongi, pe 'oku fakahangatonu pe 'ikai fakahangatonu, mei ha'ane fakahoko ha taha 'o e ngaahi me'a ni -
 - (a) fakafofonga'i ha taha pe fa'ahi 'i ha aleapau 'o kau ai 'a e ngaahi aleapau kotoa 'oku fakangofua 'i he Lao ki he Kelekele; pe

- (b) hoko, 'i ha toe founga kehe, ko ha tokotaha 'oku ne fakafehokotaki 'a e fengaue'aki 'a e ngaahi fa'ahi pea ne ma'u mei ai ha komisoni pe totongi;
- (3) Kuo pau 'e 'ikai lau 'oku ngaue fakafongga tu'uaki 'api ha taha koe'uhi ko ha'ane fakahoko eni -
 - (a) ko ha'ane fakahoko fatongia ko e 'ofisa ngaue faka-Pule'anga;
 - (b) Ko ha'ane fakahoko ha ngaue 'oku fekau'aki mo e ngaue fakapalofesinale 'o kau ai 'a e ngaue, kae 'ikai fakangatangata ki he, fakalao, 'akauniteni, 'enisinia, 'atiteki pea mo e savea.

12 Tohi Fakamo'oni ko e Taha Fakafongga Tu'uaki 'Api

- (1) Kuo pau ko e kole ki ha Tohi Fakamo'oni 'e fakahoko ia ki he Ma'u Mafai 'i he sipinga kuo tu'utu'uni fakataha mo e totongi 'o e totongi kuo tu'utu'uni.
- (2) Kuo pau ke fakakaukau'i 'e he Ma'u Mafai 'a e kole pea 'oatu ha fokotu'u ki he Sea.
- (3) 'E ngofua ki he Sea ke ne tali pe 'ikai tali ha kole hili ha'ane fakakaukau'i 'a e kole 'o kau ai hono fakakaukau'i pe kuo fakakakato 'e he taha kole 'a e ngaahi fiema'u ko eni -
 - (a) 'ikai toe si'i hifo hono ta'u motu'a 'i he ta'u 21;
 - (b) 'ikai hano lekooti fai hia;
 - (c) 'oku 'ikai ke ta'ofi fakataimi ia mei he ngaue ko ha taha fakafongga tu'uaki 'api;
 - (d) 'oku fiemalie 'a e Ma'u Mafai kuo ne ma'u 'a e taukei mo e ako fe'unga 'i he pisinisi tu'uaki 'api.
- (4) Kuo pau ke 'oatu 'ae tohi fakamo'oni 'i he Sipinga 'oku ha 'i he Tepile 1.
- (5) Kuo pau ki ha taha kuo foaki ki ai ha Tohi Fakamo'oni ke lesisita hono hingoa 'i he Tohi Lesisita 'e he Failesisita.

13 Tauhi 'o e Tohi Lesisita

- (1) Kuo pau ke tauhi 'e he Fai Lesisita ha Tohi Lesisita 'a ia kuo pau ke ne lesisita 'a e hingoa kotoa 'a e ni'ihi kuo foaki ki ai ha Tohi Fakamo'oni.
- (2) 'E ngofua ke tauhi 'a e Tohi Lesisita 'i ha komipitua ka kuo pau ke faka'ataa ia 'e he Failesisita ke fai ha vakai ki ai 'i ha founga mahino

lolotonga 'a e ngaahi houa ngaue, 'o 'ikai ha totongi, 'e ha taha kuo kole ke ne vakai ia.

- (3) 'E ngofua ki ha taha ke ne vakai ki he tatau tohi lolotonga 'a e houa ngaue 'o 'ikai ha totongi.
- (4) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Failesisita 'oku faile ha tatau 'o e Tohi Lesisita 'i he Potungaue.
- (5) Kuo pau ki he Failesisita ke pulusi 'i he Kasete tu'o taha 'i he ta'u fakatohi mahina 'a e kotoa 'a kinautolu kuo foaki ki ai ha Tohi Fakamo'oni.

KONGA V – KOMITI TAUTEA

14 Komiti Tautea

- (1) Kuo pau ki he Ma'u Mafai ke ne fakanofu mei he kau memipa ha Komiti Tautea.
- (2) Kuo pau ki he Komiti, 'o fakatatau ki he Lao ni, ke fakamaau'i mo tu'utu'uni ki he ngaahi launga felave'i mo e to'onga angafai fakapolofesinale 'a e kau fakafofonga fakatau 'api.
- (3) Kuo pau ke kau ki he Komiti ha sea mo e kau memipa 'e toko fa kehe.
- (4) Kuo pau ke tataki 'e he sea 'a e ngaahi fakataha kotoa 'a e Komiti.
- (5) Kuo pau koe tokolahi ki mu'a pea lava ke fakahoko ha fakataha, ko e kau memipa 'e toko tolu 'a ia kuo pau ke kau ki ai 'a e sea.
- (6) Kuo pau ko e ngaahi me'a 'oku tuku atu ki he Komiti 'e tu'utu'uni ki ai 'aki 'a e paloti 'a e tokolahi 'a e kau memipa 'oku nau 'i he fakataha.
- (7) Ko e sea te ne lava 'o kau ki he paloti, pea 'i ha hoko ha mahanga 'i he paloti, 'oku ne toe ma'u pe 'a e paloti aongafangatuku.
- (8) Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ke tu'utu'uni pe 'a e Komiti ki he'ene ngaahi fakataha, ngaahi founa ngaue mo e ngaahi to'onga angafai 'o fakatatau ki he'ene fiema'u.

15 Ngaahi Launga ki he Komiti Tautea

- (1) 'E ngofua ki ha taha ke ne fakahoko ha launga 'i ha tohi ki he Komiti felave'i mo ha to'onga angafai 'o ha taha fakafofonga tu'uaki 'api.
- (2) 'E ngofua ki he Kosilio ke ne fakanofu ha taha 'o e kau memipa ke tokoni ki ha taha launga 'i hono fakahoko atu 'o 'ene launga ki he Komiti.
- (3) Kuo pau ki he Komiti, ki mu'a pea fakamaau'i ha launga, ke ne tufa ha tatau 'o e launga ki he taha fakafofonga tu'uaki 'api 'oku launga'i pea kuo pau ke ne 'oatu kiate ia ha taimi fe'unga ke fakatotolo'i 'a e launga pea ke fakahu atu ha tali 'i ha tohi ki he Komiti.
- (4) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e fakamaau totonu 'i hano fakamaau'i ha launga 'e he Komiti pea tautefito ki hono ma'u 'e he taha launga mo e taha fakafofonga tu'uaki 'api 'a e totonu ki he ngaahi me'a ni
 - (a) ke 'i ai lolotonga 'a e hopo;
 - (b) ke fakafehu'i 'a e kau fakamo'oni pe fakafehu'i fakafihi 'akinautolu 'i he'ene hoko pehe;
 - (c) ke 'omai ha kau fakamo'oni;
 - (d) ke fakahoko ha ngaahi fakamalanga lea ki he Komiti;
 - (e) ke 'i ai ha'ane fakafofonga lao.

16 Ngaahi Mafai 'o e Komiti

- (1) 'O Kapau –
 - (a) 'oku fiemalie 'a e Komiti, hili hono fakamaau'i ha launga fekau'aki mo ha taha fakafofonga tu'uaki 'api, 'oku ne halaia ki ha ngaue hala fakapolofesinale; pe
 - (b) kuo fakahalaia'i ha taha fakafofonga tu'uaki 'api 'e ha fakamaau'anga ko ha ngaue ta'etotonu pe kuo hilifaki ha tautea ko e ngaue popula ta'u 'e 2 pe lahi ange,
'e ngofua ki he Komiti ke fakahoko 'a hono ngaahi mafai 'i he kupu si'i (2).
- (2) 'E ngofua ki he Komiti ke fokotu'u ki he Kosilio -
 - (a) ke to'o 'a e hingoa 'o e taha fakafofonga tu'uaki 'api mei he Tohi Lesisita;
 - (b) ke to'o fakataimi 'a e Tohi Fakamo'oni 'a e taha fakafofonga tu'uaki 'api 'i ha taimi 'e fakapapau'i 'e he Komiti;

- (c) kehe ange mei he ngaahi 'ataakai 'oku lave ki ai 'i 'olunga 'i he kupu si'i (1)(b), ke hilifaki ha mo'ua pa'anga ki ha taha fakafofonga tu'uaki 'api 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000;
 - (d) ke tautea 'i 'a e taha fakafofonga tu'uaki 'api.
- (3) 'I he fakahoko ko ia 'e he Komiti ha fokotu'u 'i he kupu si'i (2), 'e ngofua ki he Kosilio, hili ha fakahoko 'o ha tangi 'i he Lao ni pe 'i he ngata 'o e vaha'a taimi ki ha tangi pehe, ke –
- (a) tu'utu'uni ke to'o 'a e hingoa 'o e taha fakafofonga tu'uaki 'api mei he Tohi Lesisita; pe
 - (b) to'o fakataimi 'a e Tohi Fakamo'oni 'a e taha fakafofonga tu'uaki 'api, 'i ha taimi 'e pehe 'oku totonu; pe
 - (c) tautea pa'anga 'a e taha fakafofonga tu'uaki 'api ki ha mahu'inga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$5000;
 - (d) hilifaki ha ngaahi tu'unga ki he Tohi Fakamo'oni 'a e taha fakafofonga tu'uaki 'api 'a ia 'e lau 'oku totonu.
- (4) 'E ngofua ki he Komiti, 'i he'ene pule totonu, ke ne foaki ha ngaahi fakamole ki he totongi 'o ha fakamaau ma'a e pe ke totongi 'e he taha launga, taha fakafofonga tu'uaki 'api pe Ma'u Mafai.
- (5) 'E ngofua ki he Ma'u Mafai, 'i he'ene pule totonu, ke totongi ha ngaahi totongi kuo fekau ke totongi 'e he taha launga.
- (6) Kuo pau ko ha mo'ua pa'anga kuo hilifaki 'i he tu'utu'uni ko eni ke totongi ia ki he pa'anga hu mai fakalukufua 'a e Pule'anga.
- (7) 'O kapau 'oku 'ikai fiemalie -
- (a) ha taha launga;
 - (b) ha taha fakafofonga tu'uaki 'api; pe
 - (c) 'a e Ma'u Mafai,

ki ha tu'utu'uni 'a e Kosilio 'i he Lao ni, 'e ngofua ki ai ke tangi ki he Fakamaau'anga Lahi, 'i loto 'i he 'aho 'e 14 hili hono ma'u 'o e fanongonongo 'o e tu'utu'uni.

KONGA VI – NGAHI HIA

17 Ko e hia 'a e ngaue ta'e 'i ai ha Tohi Fakamo'oni

- (1) Ko ha taha 'a ia -

- (a) 'oku fakahoko ngaue ko ha taha fakafofonga tu'uaki 'api; pe
- (b) 'oku ne fakaha atu 'oku ne ma'u 'a e totonu ke fakahoko ngaue ko e taha fakafofonga tu'uaki 'api,

'o 'ikai ha'ane Tohi Fakamo'oni 'oku fakalao , 'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau ke ala mo'ua ia 'i ha'ane halaia, ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 2 pe ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai lahi hake 'i he \$5,000 pe, fakatou'osi.

- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e ngaue 'i he kupu si'i (1), ko e 'ikai ke ma'u 'e ha taha fakafofonga tu'uaki 'api 'oku ne fakahoko ha ngaue tu'uaki 'api ha'ane Tohi Fakamo'oni, 'oku fakalao, 'e lava ke lau ia ko e ngaue hala fakapolofesinale. 'E fakahoko 'e he taha ko ia ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua ia, 'i ha'ane halaia, ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e 2 pe ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000, pe fakatou'osi.

18 Ke 'oua na'a fakangalingali ko ha taha fakafofonga tu'uaki 'api ha taha 'ikai taukei ngaue

Ko ha taha (kau ki ai ha kautaha kuo lesisita) 'a ia 'oku 'ikai kau 'i he Tohi Lesisita, pea 'oku ne, 'iate ia pe pe fakataha mo ha ni'ihiki hehe , 'i he loto'aki mo e kaka,

- (a) fakangalingali ko e taha fakafofonga tu'uaki 'api ia; pe
- (b) ngaue'aki ha hingoa, lakanga, fakalahi pe fakamatala 'o fakaha ai ko e taha fakafofonga tu'uaki 'api ia,

'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ke ngaue popula 'i ha vaha'a taimi 'o 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e 2 pe ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000, pe fakatou'osi.

KONGA VI – NGAHI TOTONGI

19 Totongi 'o e fakafoki 'o e ngaahi fakamole

Ko ha taha fakafofonga tu'uaki 'api 'oku 'i ai 'ene totonu fekau'aki mo e ngaahi ngaue kuo fakahoko ko ha taha fakafofonga tu'uaki 'api ke ne faka'ilo pea ke toe ma'u mai -

- (a) 'a 'ene ngaahi fakamole kuo tukuhau'i; pe
- (b) kapau na'e fakahoko ha felotoi 'i he ngaahi fakamole 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu 20, ko e mahu'inga mo e tupu mo e fakamole kuo felotoi ki ai.

20 Aleapau 'i he ngaahi fakamole

'E ngofua ki ha taha fakafofonga tu'uaki 'api ke fa'u ha aleapau, 'i ha tohi pea mo e taha 'oku ne fakahoko 'ene ngaue, fekau'aki mo e mahu'inga mo e founa 'o e totongi 'o e ngaahi fakamole ki he kotoa pe ki ha konga 'o e ngaahi ngaue 'i he kuohili, lolotonga pe kaha'u kuo ne fakahoko pe te ne fakahoko ko e taha fakafofonga tu'uaki 'api.

21 Tukahau 'o e Ngaahi Fakamole

- (1) 'E tukuhau'i 'e he Fakamaau'anga Lahi, 'i ha tohi kole 'a ha taha fakafofonga tu'uaki 'api pe ko e taha 'oku ne fakahoko 'ene ngaue, ha ngaahi fakamole 'o felave'i mo e he ngaahi fakahoko ngaue 'a e taha fakafofonga tu'uaki 'api –
 - (a) 'i ha 'akauni kuo fakahoko pea 'oku te'eki totongi; pe
 - (b) ha 'akauni kuo 'osi totongi, 'i ha kole 'i loto 'i he mahina 'e 6 'a hono totongi.
- (2) Ki he ngaahi taumu'a 'o ha tukuhau pehe, 'e ngofua ki he Fakamaau'anga ke ui ha taha ke fakahoko 'a e ngaahi 'akauni felave'i mo e ngaahi ngaue ko ia.

KONGA VII - NGAHI ME'A KEHE

22 Fakahaofi 'a e Mafai 'o e Ngaahi Fakamaau'anga

Kuo pau 'e 'ikai ha me'a 'i he Lao ni te ne uesia 'a e mafai 'oku ala fakahoko 'e ha Fakamaau'anga ki ha taha fakafofonga tu'uaki 'api.

23 Ngaahi Tu'utu'uni

'E ngofua ki he Minisita, 'i ha feongoongi mo e Ma'u Mafai, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko lelei ange 'o e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni, 'o kau ki ai kae 'ikai fakangatangata ki he ngaahi me'a ni fakalukufua –

- (a) ke tu'utu'uni ha me'a 'a ia 'e ala pe kuo pau ke tu'utu'uni ki ai 'a e Lao ni;

(b) pule'i 'a e ngaahi totongi mo e ngaahi komisoni kuo hilifaki 'e ha taha
fakafofonga tu'uaki 'api.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho ni 'o 2012.

TEPILE 1

(Kupu 12(4))

TOHI FAKAMO'ONI 'A E TAHA FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API

Fika.... 'i he 'ahoni 'o.....20.....

.....'o..... kuo fakangofua heni ke ngaue ko
ha taha fakafofonga tu'uaki 'api 'i he Pule'anga 'o Tonga ki he vaha'a taimi
..... 'o fakatatau ki he Lao ki he Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 2012
pea fakatatau ki he ngaahi makatu'unga pe fakangatangata 'a ia 'oku ha 'i lalo.